

VII. VAKIF HAFTASI

VAKIF MEVZUATININ AKSAYAN YÖNLERİ,
KIBRIS VAKIF İDARESİ ÇALIŞMALARI
VE
TÜRK VAKIF MEDENİYETİNDE
VAKIF ESKİ ESERLERİNİN
RESTORASYONU
SEMİNERLERİ
ANKARA, 5-7 ARALIK 1989

BasNo = ab0 502

SerNo = ab 494 AYRI BASIM
AR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ YAYINLARI
ANKARA—1990

ÇEKÜL KÜTÜPHANESİ

DEMİRBAŞ NO. *ab0502*

SINIFLAMA NO. *ab494*

BAĞIŞCI

GELİŞ TARİHİ

VAKIF YAPILARIN PENCERELERİNDEKİ DIŞLIK VE İÇLİKLERİN ONARIMINDAN KAYNAKLANAN SORUNLAR

Prof. Dr. Ömür BAKIRER

Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi
Restorasyon Bölümü Öğretim Üyesi

Osmanlı mimarisinde, Cami, Medrese, Türbe, Köşk, Saray ve benzeri anıtsal yapıların üst pencerelerine camlı dışlık ve içlikler yerleştirilerek yapıların iç mekânlarına ışık ve renk getirmek yönündeki uygulamalar yaklaşık olarak Onbeşinci yüzyılda başlamaktadır. Halen çoğu yapıda yer alan bu dışlık ve içliklerin incelenmesi, bunların yapılaşlarını izleyen yıllardan günümüze kadar, bir veya birkaç kez yapılan basit tamirler ya da bütünüyle yenilemeler sonucu, özgün durumlarını kaybettiklerini göstermektedir. Bu bildiride, dışlık ve içlik pencerelerinin tamirini ya da yenilenmesini gerektiren nedenler ile bu tamirlerin getirdiği sorunlar birkaç örnek çerçevesinde kısaca ele alınacaktır.

Dışlık ve İçliklerin Onarım Nedenleri:

Bursa'da Sultan Mustafa ve Sultan Cem Türbeleri'nin pencere içliklerinde yer alan nakışlı camlar, "*dönem özelliklerini, çok az tamir görmüş olarak günümüze getiren özgün örnekler*" olarak tanımlanmakta ve Onbeşinci yüzyıldan kaldıkları benimsenmektedir(1). Ancak, yine Onbeşinci yüzyılda, hatta daha sonra yapılan nakışlı camların çoğu da özgün niteliklerini zamanımıza kadar koruyamamışlardır. Bunun başlıca nedeni, dışlıklarda kullanılan renksiz camların ve içliklerde kullanılan nakışlı camların yapıdaki diğer malzemeye oranla daha hızlı bozulmalarıdır(2). Özellikle, alçı kayıtlarla şekillendirilen nakışlı camlarda, malzemenin yapısına ilişkin yıpranma ve bozulmalara, insanların bilinçli veya bilinçsiz tahribatı ile yangın ve zelzele gibi doğal afetlerin neden oldukları zararlar da eklenince, zaman içinde onarımlar kaçınılmaz olmuştur.

Osmanlı döneminde, içlik ve dışlıkların kısmen veya bütünüyle yenilenmeleri, vakıf yapıların ayakta kalmalarını ve böylece vakfın sürekliliğini amaçlayan genel nitelikteki tamirler kapsamında ele alınmıştır. Genel nitelikteki bakım ve onarımları aksatmamak için, vakfiyelere konan maddelerle, vakıf gelirlerinden para ayrılmış, yıpranma ve bozulmaları saptayıp onarımları zamanında gerçekleştirmek üzere mimarlar yanı sıra, kurşuncu, su yolcu ve benzeri sanat erbabının vakfın hizmetlileri kadrosunda sürekli görevlendirilmelerine özen gösterilmiştir(3). İşte bu kapsamda, bazı vakfiyelerde

(1) Vakıf Abideler ve Eski Eserler, cilt, III, Vakıflar Genel Md. Yayını, Ankara, 1983, s. 291.

(2) Renksiz cam: üfleme tekniği ile üretilen ve Osmanlı mimarisinde onbeş ve onyedinci yüzyıllar da filgözü ve yumurta kayıtlı dışlıklarda kullanılan dairesel camlar. Nakışlı cam: Revzen olarak da isimlendirilen ve Osmanlı mimarisinde, bitkisel, geometrik ve yazı kompozisyonlarına uygun olarak hazırlanan alçı kayıtlar içine renkli cam parçaları konularak şekillendirilen, içliklere yerleştirilen camlar.

(3) Ö. Bakırer, "Vakfiyelerde Binaların Tamirâtı ile İlgili Şartlar ve Bunlara Uyulması", Vakıflar Dergisi, X, 1970, s. 113-126.

camcılarının da görevlendirildikleri saptanabilmektedir. Turan Melike Sultan tarafından 1662 tarihinde hazırlanan Yeni Cami Vakfiyesi'nde, vakfın hizmetliler kadrosunda "cami, mektep, türbe ve sebilhanedeki camlar tamire ihtiyaç gösterdikçe tamir etmek üzere bir de camcı" bulunmasını öngören madde, cam tamirlerinin kubbe kurşunları ve su yollarının tamiri gibi, belirli aralarla yinelenen bakım ve onarımlar arasında tutulduğunu kanıtlamaktadır(4).

Camların tamir ve yenilenmesine ilişkin bilgi, vakıf yapılarında onarım masraflarının dökümünü tutmak için hazırlanan kayıtlardan da izlenebilmektedir. E.H.Ayverdi tarafından incelenen ve yapılar ışığında değerlendirilen Bursa Kadı Sicilleri'ndeki kayıtlarda, bazı yapılarda, çeşitli yıllarda yapılan genel tamirler çerçevesinde camların da yenilenmesi için yapılan harcamalar verilmiştir. Örneğin, Bursa'da Orhan Gazi Camii'nde 1773 tarihinde yapılan tamirde 6 adet pencerenin çerçeve ve camları yenilenmiş 1808 tarihinde ise 7 adet tepe penceresi onarılmıştır(5). Yeşil Cami'de 1623 yılında yapılan tamiratta 3000 adet cam; 1645 yılında yapılan tamiratta Cami'de 200 adet cam, Türbe'de 7 pencere, ayrıca Medrese dershanesinde 12 adet havale cam yenilenmiş; 1671'de Türbe'nin camları tamamıyla bozulduğundan yenilenmiş; 1743 tarihinde Cami'nin kuzey tarafındaki nakışlı büyük bir cam dışlığıyla birlikte; 1775 tarihinde de yine Cami'de büyük havale camlar dışlıklarıyla birlikte yenilenmişlerdir(6). Camlarla birlikte aynı yıllarda yapılan diğer tamirleri de belgeleyen bu kayıtlarda, her kalem için harcamalar belirtilmiştir. Edirne'deki Üç Şerefeli Cami'nin 1752 zelzelesinde bazı bölümlerinin zarar görmesi sonucu 1759 ve 1763 yıllarında hazırlanan iki keşif raporunda; büyük kapının iki yanındaki renkli iki duvar camı ve dışlıkları ile payeler ve kubbeler altında, büyük kubbenin eteğinde tamirleri gerekli görülen camlar için adet, ölçü ve birim fiatlar verilmiştir(7).

Bu örnekleri çoğaltmak olasıdır. Ancak, bu birkaç örnekten de, çoğu yapıda, alçı ve cam malzemenin yapılarından kaynaklanan bozulmaları, dış etkenlerin hızlandırması ile bağımlı olarak dışlık ve içliklerin, gerekli görüldüğü zamanlarda birer ikişer tamir edildikleri veya bütünüyle yenilendikleri anlaşılmaktadır. Turan Melike Sultan Vakfiyesi'nde tamire ihtiyaç gösterdikçe tamir etmek konusundaki tutum, bazı yapılarda dışlık ve içliklerin sık sık tamir ve yenilenmelerine neden olmuştur.

Osmanlı döneminde yaygın olduğu görülen bir diğer uygulama da daha önce pencerelerinde cam bulunmayan yapıların pencerelerine cam takılması, veya duvar yüzeylerinde pencere bulunmayan yapılara pencere açılarak cam takılmasına ilişkindir. Herhalde, görsel nedenlerden kaynaklanan bu uygulamalardan bir tanesi 1567 tarihli bir Divan Hükümünden anlaşılmaktadır. I. Selim tarafından Mimar Sinan'a gönderilen bu hükümde, Edirne'deki Eski Cami'nin bazı yerlerine pencere açılması gerektiği belirtilmekte ve bunun gerçekleştirilmesi istenmektedir(8). Başka bir belgeden ise, 1904 yılın-

(4) Hatice Turan Sultan'ın H. 1073/1662 M. tarihli Yeni Cami Vakfiyesi'nde, vakıf yapıların tamirâtı ile ilgili bölümde, meremmetçiler ve bir kurşuncu görevlendirileceği belirtildikten sonra "... ve biri dahi camcı olup gerek cami ve mektep hane ve gerek türbe-i sebilhanenin camları termime muhtaç oldukça tehavun ve tekâsül ve tesamuh ve tesahül eylemiyip tamir ve termimini tekmil ve tetmim eyleye" denilmekte ve taşçı, su yolcularının tanımına geçilmektedir.

A. S. Ülgen, 'Yeni Cami', *Vakıflar Dergisi*, II, 1942, s. 397.

Ö. Bakırer, *y.e.*, s. 120.

Anonim, *Yeni Cami ve Hünkâr Kasrı*, Vakıflar Genel Md. Yayını, tarihsiz, s. 82.

(5) E. H. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, İstanbul, 1966, s. 67; Bursa Kadı Sicilleri cilt 331, s. 61, cilt. 277, s. 62'ye atıf yapılmaktadır.

(6) E. H. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II Murad Devri 806-855 (1408-1451)*, İstanbul, 1972, s. 51; Bursa Kadı Sicilleri def. 236, s. 78, def. 265, s. 72, def. 296, s. 125, def. 338, s. 69'a atıf yapılmaktadır. Bu kayıtlardaki tanımlar: münakkaş büyük bir cam astarıyla, havale camı astarıyla, kebir havale camı ve astarları olarak geçmektedir.

(7) E. H. Ayverdi, *y.e.*, s. 424-429; Keşif Raporu için: Topkapı Sarayı Arşivi, Edirne def. 162, s. 69a-71a'ya atıf yapılmaktadır.

(8) A. R. Altunay, *Türk Mimarları*, İstanbul, 1977, s. 107.

da Bursa'daki Orhan Gazi Camii'nde yapılan bir onarım sırasında, üst pencerelerden bir kısmının kapatılıp, bir kısmının ise yeni açıldıkları öğrenilmektedir(9).

Dolayısıyla, Osmanlı döneminde, içlik ve dışlık pencerelerindeki onarımların bir kısmı genel tamirler kapsamında, bir kısmı da görsel ve belki de işlevsel nedenlerle gerçekleştirilmiştir. Cumhuriyet döneminin başlangıcından günümüze kadar uzanan uygulamalarda da anıtsal yapılardaki pencere içlik ve dışlıklarının onarımı kanımıza yine genel tamirlerden kaynaklanmaktadır. Özgün işlevini sürdürecektir veya yeni bir işlevle kullanıma açılacak yapılarda, yapının görsel bütünlüğünü tamamlamak, iç mekanları dış etkilere karşı korumak gibi nedenlerle, onarımın son aşamasında camların da ele alınması zorunlu hale gelmektedir.

Dışlık ve İçliklerin Onarımından Kaynaklanan Sorunlar:

İster vakıf yapıları ayakta tutmak için gerçekleştirilen genel tamirler kapsamında olsun, isterse işlevsel ya da görsel nedenlere dayansın, Osmanlı döneminde yapılan onarımlar içlik ve dışlıkların özgün niteliklerini etkilemiştir. Yapılan küçük tamirler veya bütünüyle yenilemelerin yeterince belgelenmemiş olması da burada ele almak istediğimiz sorunları oluşturmaktadır.

İlk olarak, yukarıdaki belgeler ışığında yaygın olduğu görülen ve yeni pencere açmaktan kaynaklanan uygulamalara bakılırsa, açılan bu yeni pencerelere içlik ve dışlık camları da konulduğu durumlarda, yapının cephe düzeninde meydana gelen değişiklik yanısıra tarihleme sorunu da çıkmaktadır. Örneğin, Diyarbakır, Silvan Ulu Camii'nde, Doğu, Batı ve Güney cephelere, büyük alt pencerelerdeki düzeni yinelemeyen, karmaşık bir düzende serpiştirilen üst pencerelerin içlerine yumurta kayıtlı dışlıklar yerleştirilmiştir(10). Yirminci yüzyılın başlarına tarihlenen bu değişikliklerle ilgili belge yoktur(Res.1).

Pencerelerin açılış nedeni, görsel olmaktan çok iç mekana fazla ışık gelmesini amaçlayan pratik bir çözümden kaynaklanmış olabilir. Ancak, Silvan Ulu Camii'nin Onikinci yüzyılın ortalarında inşa edilmiş olması ve o dönemde Anadolu'da herhalde yumurta kayıtlı dışlıklar, hatta pencerelerde içlik ve dışlık kullanılmıyor olması, yapılan uygulamayı açıklayan ve destekleyen iyi bir neden dahi olsa, yapının değerlendirilmesini zorlaştıran bir yanlış yaratmaktadır. Yapının Kuzey cephesine açılan ve yine alttakilerle fazla uyumlu olmıyan üst pencerelerde ise, büyük kare ve dikdörtgen kayıtlarla bölünmüş, geç Ondokuzuncu, erken Yirminci yüzyıl özellikleri taşıyan camlar bulunmaktadır. Böylece yanlış bir cepheden diğerine de çelişkilidir. Yukarıda verilen bir belgeye dayanarak, 1904 yılında cephelerine yeni pencereler açıldığı öğrenilen, Bursa, Orhan Gazi Camii'nde ise yeni pencerelere, Silvan Ulu Camii Kuzey cephesindekilere benzer, kare ve dikdörtgen kayıtlı camlar takılmıştır. Böylece yapılan değişikliğin tarihi ile pencerelerin biçim özellikleri birbirini tutmakta ve kanımızca yanlışlığı azaltılmaktadır(11).

Yukarıda, Osmanlı dönemi onarımlarının nedenlerini açıklamak için örneklenen Kadı Sicilleri ve Keşif Raporları, yapılacak veya yapılmış tamirlerin maliyetini hesaplamak üzere hazırlanmış belgelerdir. Bu nedenle de yapılan tamirat ve yenilemelerin niteliklerinin belirtilmesine önem verilmemiş, Keşif Raporlarında yapılacak işlemlerle ilgili olarak, eskinin aynen tekrarı veya yapıldığı dönemin özelliklerini yansıttak yenilemeler yapılması konusunda kısıtlamalar konulmamış, onarım işlemleri sınırlandırılmamıştır. Hatta kanımızca, Osmanlı döneminde bütünüyle vakıf yapıların ayakta kalmalarını amaçlayan bu genel nitelikli tamirlerde, eski ve yeni arasında bir fark yaratarak yanlış değerlendirmelere meydan vermemek ve gelecek nesilleri yanıltmamak gibi kaygılar da bulunmamak-

(9) E. H. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, İstanbul, 1966, s. 67.

(10) A. Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, İstanbul, 1978, s. 44-45, Res. 44-48, 49.

(11) E. H. Ayverdi, *y. e.*, s. 67, Res. 92-93.

tadır. Bunların doğal sonuçları olarak, bugün başta İstanbul olmak üzere, Osmanlı dönemi yapılarının yoğun olduğu Edirne, Bursa, Amasya, Manisa ve benzeri merkezlerde, anıtsal yapılarda yer alan nakışlı camlı içlikler ve yuvarlak camlı dışlıkların hangilerinin özgün, hangilerinin daha sonraki dönemlerin ürünleri olduklarını ve bu ikincilerin hangilerinin özgün niteliklerini yineliyerek, hangilerinin de onarımın yapıldığı dönemin biçim özelliklerine uygun olarak yenilendiklerini saptamak pek kolay değildir. Dolayısıyla çoğu yapıda inşaat tarihiyle camların biçim özellikleri çakışmamakta, farklı dönemlerin biçim özelliklerini saptamak üzere yapılan çalışmalara katkıda bulunmamaktadır. Zamanımıza kadar gelen özgün ve tarihlenebilen örneklerin kısıtlı sayıları yanı sıra, yazılı ve resimli belgelerin yetersizlikleri bu sorunları pekiştirmektedir.

Yukarıda sıralanan görüşlerin, belgeler yardımıyla açıklanabileceği örneklerden biri İstanbul'da 1609-1616 yılları arasında inşa edilen Sultan Ahmed Camii'dir(12). Cami'ye ait İnşaat Defterlerinde sarı ve yeşil cam, billur cam ve 9050 adet yuvarlak cam satın alınmasına dair kayıt bulunmaktadır (13). Buna dayanarak, renkli ve billur camların içliklerde, yuvarlak camların da dışlıklarda kullanıldıkları söylenebilir. Evliya Çelebi, kendi döneminde inşaatını izlediği Cami'yi anlatırken "*bütün pencereler öylesine süslü ki*" diyerek çok genel bir tanım vermiştir(14). M.d'Ohsson, 1787 tarihinde yayınlanan *Tableau général de l'Empire Ottoman* başlıklı kitabında, Sultan Ahmed Camii'nin mihrap yönüne bakan iç görünüşünün gravürünü vermiştir(15). Burada, duvar yüzeylerinde iki sıra olarak dizilen pencereler dikdörtgen biçimde ve sivri kemerlidir. Kubbeye geçiş ve kubbe eteğinde birer sıra olarak dizilenler de dikdörtgen biçimde, basık sivri kemerlidir. Hepsinin orta bölümleri, büyükçe boyutta dikdörtgen ve kare biçimli kayıtlarla bölünmüştür ve içlerinde büyük olasılıkla renksiz şeffaf camlar bulunmaktadır. Çerçevelerinde genişçe bir band içinde ve sivri kemerli tepe kısımlarında grift bitkisel düzenlemeler seçilebilmektedir ki, bunların küçük renkli camlarla şekillendirildikleri düşünülebilir. Renksiz şeffaf camların büyükçe boyutta kare veya dikdörtgen kayıtlarla bölünlenerek kullanıldıkları içlikler, kanımızca Osmanlı mimarisinde Onsekizinci yüzyılın başlarından sonra görülmektedir. Onsekizci yüzyılın başlarında yapılmış bazı gravürlerde ve minyatürlü yazmalarda aynı biçimde pencereler görülmesi yanı sıra, Topkapı Sarayı içindeki bazı köşklere de benzerleri bulunmaktadır (16). Dolayısıyla, d'Ohsson'un Sultan Ahmed Camii'nde görerek çizdiği ve kanımızca Barok özellikler taşıyan nakışlı camlar, Evliya Çelebi'nin "*öylesine süslü ki*" dediği ilk dönem pencereleri olmayıp 1616'dan sonra ve 1787'den önce gerçekleştirilen bir yenilemenin ürünleri olabilir veya

(12) Sultan Ahmet Camii, belgeler yardımıyla nakışlı camlardaki değişikliklerin saptanabildiği az sayıda örnekten biridir. Değişikliklerin çarpıcılığı nedeniyle önceki çalışmalarımızda da ele alınmıştır. Bakınız:

Ö. Bakırer, 'Ottoman Glass Manufacture and Venetian Impacts', *Europa und die Kunst des Islam*, XXV. Internationaler Kongress fuer Kunstgeschichte, CIHA, Viena, 1983, p. 147-157, 211-214, Res. 75.

Ö. Bakırer, Onaltıncı Yüzyıl Osmanlı Mimarisinde Pencerelere İlişkin Biçim ve Malzeme Özellikleri, II. Uluslararası Türk-İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, İstanbul, 1986, s. 114-125.

Ö. Bakırer, Cam Buluntularının Değerlendirilmesinde Arkeometrik Araştırmaların Önemi, I. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Ankara, 20-24 Mayıs, 1985, s. 61-65.

Ö. Bakırer, Anadolu Mimarisinde Pencere Camı Kullanımına Kısa Bir Bakış, I. Uluslararası Anadolu Cam Sanatı Sempozyumu, 26-27 Nisan 1988, İstanbul, 1990, s. 70-79, 121-124.

(13) Z. Nayır, *Osmanlı Mimarisinde Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690)*, İstanbul, 1975, s. 108.

(14) Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Türkçeleştiren: Zuhuri Danışman, İstanbul 1969, cilt. 1, s. 225-227, cilt. 3, s. 161.

(15) M. d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Ottoman*, Tome I, Paris, 1787, Lev. 25.

Z. Nayır, a. e., s. 115.

(16) E. Atıl, *Surname-i Vehbi: An Eighteenth Century Ottoman Book of Festivals*, Michigan, 1969, PL.28 (Fol. 62 b), PL.38 (Fol. 89b), PL.62 (Fol. 168), PL.67 (Fol. 173) bu tür pencerelere minyatürlerden bazı örnekler olarak verilebilir.

d'Ohsson'un gravürü pencerelerin ayrıntısında gerçeği yansıtmıyor olabilir. Diğer bir kaynak olan James Dalloway, 1795 yılında Sultan Ahmed Camii'ni tanımlarken, "*pencerelerdeki camların birçok küçük parçadan oluştuklarını zengin bir renk çeşitlenmesi sunduklarını ve geleneksel stilde olduklarını*" yazmıştır(17). Bu tanım da d'Ohsson'un gravürü ile çelişkedir. Diğer bir gravür, 1840 yılında Thomas Allom tarafından yayınlanan seyahatnamede yer almıştır(18). Gravürde, mihrap duvarı ve yan kanattaki pencerelerde geleneksel alçı kayıtlı camlar, diğer yan kanatta gerek duvar yüzeyi, gerekse kubbe eteğinde yer alan içliklerde kare ve dikdörtgen kayıtlarla bölünmüş renksiz camlar gösterilmiştir. Burada Allom'un gözlemlerinin de gerçeği ne kadar doğru aktardığı tartışılabilir, ancak iki farklı pencere türü çizmiş olması bir çeşitleme gördüğüne işaret edebilir. Bu durumda, yukarıda sözü edilen iki kaynaktaki tutarsızlıklar da farklı yerlerdeki pencereleri konu etmelerine bağlanabilir(19).

Z.Nayır, Ondokuzuncu yüzyılın sonlarına ait ve havale camların çıkarılarak yerlerine ayna camlı meşeden çerçeve yapıldığını belirten bir belgeye dayanarak bu dönemde camların değiştirildiğini söylemektedir(20). Bu değişiklik 1912 yılında C. Gurlitt tarafından çekilen fotoğrafla desteklenmektedir(21). Fotoğrafta, içliklerde çerçeve bulunmadığı, tüm yüzeyin kare ve dikdörtgen kayıtlarla bölümlendiği ve kayıtlar içerisinde yalnız renksiz şeffaf camların bulunduğu görülebilmektedir.

Bugün, Sultan Ahmed Camii pencerelerini örten içlikler, küçük renkli camların şekillendirildiği, gerek geniş çerçevelerinde, gerekse iç kısımlarında bitkisel düzenlemelerin ağırlıkta olduğu, alçı kayıtlı nakışlı camlardır. Kanımızca, Klasik dönem nakışlı camlarının biçim özelliklerini yansıtan bu camların, hangi ön örneklere bağlı olarak ve hangi tarihte yapıldıklarını kesin olarak söylemek için yeterli bilgi yoktur. Dolayısıyla, yukarıda sözü edilen ve onarımlarda yapılan değişikliklerin yeterince ayrıntılı belgelenmemesine dayanan bilgi eksiklikleri sonucu, Sultan Ahmed Camii'nde dışlık ve içliklerin kaç kez yenilendiklerini, kaç kez biçim değiştirdiklerini ve eldeki resimli belgelerin bunları ne kadar doğru aksettirdiklerini kesin söylemek olanaksızdır(Res.2).

Aynı belirsizlik, 1550-1557 tarihleri arasında Mimar Sinan tarafından inşa edilen Süleymaniye Külliye'sinin çeşitli yapılarında yer alan dışlık ve içlikler için de geçerlidir. Osmanlı döneminde inşa edilen birçok külliye ve anıtsal tek yapı için inşaatın başlangıç ve bitimi inşaat sürecinde işin işleyişi, çalışanların uzmanlık dalları ve sosyal yapıları, malzemenin tür ve niteliği ile benzeri önemli konularda bilgi eksiktir. Buna karşın, çok ayrıntılı bilgiler sunan Süleymaniye İmaretî İnşaat Defterlerinde, diğer yapı malzemeleri yanısıra camlar için de ayrıntılı bilgiler yer almaktadır(22). Defterlerde, Külliye'deki Cami, Medrese, Türbe, Bimarhane ve Tabhane' deki pencerelerdeki dışlık ve içliklerde kullanılan cam çeşitleri ile içlik ve dışlıkları yapan camgerler için listeler verilmiştir. Örneğin, bu kayıtlardan ikisinde belirtilen ve Cami için 9 adet nakışlı cama 6500 akçe, Türbe için 8 adet nakışlı cama 2400 akçe, buna karşın yine Cami'nin hariminde kullanılacak 15 adet cama 450 akçe ödenmesi, düz ve nakışlı camlar arasında malzeme ve işçilikten kaynaklanan değer farkını açıkça göstermektedir (23). Ancak, daha önce de belirttiğimiz gibi, belgelerin hazırlanmasındaki esas amaç kullanılacak mal-

(17) G. Goodwin, *A History of Ottoman Architecture*, London, 1971, s. 347.

(18) R. Walsh, *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor*, Illustrations by T. Allom, London, 1838.

(19) Pencerelerin yalnız bir bölümünü kapsıyan bir tamirin veya yenilemenin yapılması durumunda bir çeşitleme meydana gelmiş olabilir.

(20) Z. Nayır, a.e., s. 108, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, D. 5216 no'lu belgeye atıf yapılmaktadır.

(21) C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, Berlin, 1912.

(22) Ö. L. Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmaretî İnşaatı, (1550-1557)*, Cilt. I, Ankara, 1972, s. 17, No. 26, 31, 40; 147-149; cilt II, Ankara, 1979, s. 175-176, No. 429-436.

(23) Ö. L. Barkan, y.e., cilt. I, s. 26, No. 40; cilt. II, s. 175, No. 429, s. 176, No. 432. Metinde "cam-ı münakkaş" olarak geçmektedir.

zemenin adet ve maliyetini hesaplamak üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu nedenle, bu 9 adet camın Cami'deki hangi özel konum için düşünüldükleri ve yapıldıkları belirtilmemiştir.

Bir varsayım yaparsak, daha pahalıya malolan 9 adet nakışlı camın Cami'nin kible duvarında, mihrap üzerindeki ilk sırada 4 adet sivri kemerli, bunun üzerinde 3 adet sivri kemerli ve 2 adet yuvarlak olmak üzere dizilen 9 adet pencerede yer alan nakışlı camlar olabileceklerini düşünebiliriz. Zaten, bu camları yapan camgerlerin isimlerinin sıralandığı diğer bir listede, nakışlı camlardan ikisinin yuvarlak oldukları da belirtilmiştir(24).

Onyedinci yüzyılda, Evliya Çelebi, Süleymaniye Camii camlarını şöyle anlatmıştır :*"Mimar Sinan sütunlara ağır yük olmasın diye billur ve nefes camlar yapmıştır. Her parça camda nice kere yüz bin parça çeşitli küçük camlar ile çiçekler ve Esmâ-i Hüsnâ yazılarıyla süslü camlardır ki kara ve deniz seyyahları arasında dünyaca methedilendir ve felekte benzeri görülmemiştir"*(25). Bu tanım içliklerdeki nakışlı camlarda, bugün olduğu gibi, küçük renkli camlardan oluşan bitkisel düzenlemeler ve yazı şeritleri bulunduğuna işaret etmektedir. Ancak, Evliya Çelebi, aynı metnin devamında *"mihrab ve minber üzerindeki camlar Sarhoş İbrahim'in eseridir..."* diyerek ismi İnşaat Defterlerinde bulunmayan bir sanatçıya atıf yapmış ve kuşkusuz zamanımıza kadar uzanan bir tartışma konusu yaratmıştır(26). Günümüzde de çoğu zaman Sarhoş İbrahim'e atfedilen mihrap üzerindeki sivri veya yuvarlak kemerli 7 adet cam ile tamamı yuvarlak 2 adet camın kimin tarafından yapıldıkları kadar, özgün olup olmaları da tartışma konusudur(27). İnşaat Defterlerindeki ayrıntılı kayıtların aksine sonraki yıllardaki belge eksikliği, camların ilk dönemden kalmış veya daha sonra Klasik dönem özelliklerine uygun olarak yenilenmiş örnekler olup olmadıklarına açıklık getirmemektedir. Ancak, en önemlisi 1776'da olmak üzere İstanbul'un geçirdiği büyük zelzeler ışığında, özgün camların günümüze kadar ulaşmaları büyük bir şans eseri olabilir(Res.3).

1873 yılında, Viyana sergisine gönderilmek ve Osmanlı dönemi mimarisinin önemli örneklerini tanıtmak üzere hazırlanan L'Architecture Ottomane isimli yayına, Süleymaniye Camii kible duvarındaki yuvarlak nakışlı camlardan bir tanesinin renkli çizimi eklenmiştir(28). Bu çizim ile şimdiki nakışlı cam arasında ancak bazı benzerliklere işaret edilebilmektedir. Bu benzerlikler çerçevenin dilimli beş parçaya, içteki çemberin yine dilimli sekiz parçaya bölünmesinde izlenebilmekte ancak ayrıntılarda, örneğin merkezdeki yazı şeridinde olduğu gibi, farklar belirlemektedir. Yalnız bu çizim,

(24) Ö. L. Barkan, y.e., cilt. II, s. 175, No. 430. Metinde "cam-ı müdevver" olarak geçmektedir.

(25) Evliya Çelebi, a.e., cilt. I., s. 154.

(26) İnşaat Defterlerinde, 9 adet nakışlı cam için verilen ayrıntılı dökümde bu camları yapan sanatçıların isimleri: Hacı Mehmed, Hacı Mehmed diğer, Keyvan Camger, Kara Mustafa, Hasan Tekîri, İshak, Hüseyin Balat, Hüseyin Abdullah olarak sıralanmaktadır. Bunlardan Kara Mustafa ve Hasan Tekîri'nin yuvarlak camları (cam-ı müdevver) yaptıkları belirtilmektedir. Diğerleri, kemerli camları (cam-ı kemer ve cam-ı kemer-i büzürk) yapmışlar, Keyvan camger ise kemerli camlardan iki tanesini yapmıştır. Böylece sekiz sanatçının yaptığı 9 adet camın dökümü tamamlanmakta ve eğer bunlar mihrap duvarındaki camlar ise Sarhoş İbrahim'e cam kalmamaktadır.

Ö. L. Barkan, a.e., cilt. II, s. 175, No. 430.

(27) Bu tartışmalardan bazıları için Bakınız:

F. Bayramoğlu, *Türk Cam Sanatı ve Beykoz işleri*, İstanbul, 1974, s. 10-11.

N. Bayraktar, *İstanbul Cam ve Porselenleri*, İstanbul, 1982, s. 19-21.

G. Goodwin, a.e., s. 235-237.

J. M. Rogers, 'Glass in Ottoman Turkey', *İstanbul Mitteilungen*, Band, 33, 1983, s. 243.

A. Kuran, *Mimar Sinan*, İstanbul, 1986, s. 88.

S. Eyice, 'Bizans'ta ve Osmanlı Devri Türk Sanatında Aydınlatma cam', *I. Uluslararası Anadolu Cam Sanatı Sempozyumu*, 26-27 Nisan, 1988, İstanbul, 1990, s. 54.

(28) *L'Architecture Ottoman*; Ouvrage autorisé par iradé impérial et publié sous le patronage de son excellence Edhem Pacha, l'Exposition Universelle de 1873, à Vienne, Constantinople, 1873, Fig. 4.

çok doğru olmasa bile, Ondokuzuncu yüzyılın sonlarında Süleymaniye Camii'ndeki yuvarlak içliklerin şimdiki anımsatan biçimlerde olduklarına işaret etmesi açısından yine de bir belge niteliği taşıdığı söylenebilir. Fakat bunun dışında, esas sorun olan ve bugün mihrap duvarındaki içliklerde yer alan nakışlı camların, bunlara ek olarak duvarların üst bölümlerinde ve kubbe eteğindeki diğer içlik ve dışlıklardaki camların ne kadarının özgün, ne kadarının daha sonraki onarımlarda, ne kadarının da 1953-1970 yılları arasında yapılan kapsamlı onarım çalışmaları sırasında yenilendikleri anlaşılamamaktadır.

Sultan Ahmed Camii ve Süleymaniye Camii gibi iyi tanınan ve ilk bakışta iyi belgelenmiş izlenimini veren iki anıtta tanımlamağa çalıştığımız sorunun kaynağı, ilk olarak Osmanlı dönemi sürecinde yapılan müdahaleler için herhangi bir kısıtlama bulunmayışından, ikinci olarak da yapılan müdahalelerde benimsenin ilkelerin ve müdahale biçimlerinin bilimsel yöntemlerle belgelenmemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Mimar Sinan'ın diğer yapıtları, Edirnekapi Mihrimah Sultan, Üsküdar Mihrimah Sultan, Rüstem Paşa Camileri veya Topkapı Sarayı harem dairesindeki çeşitli odalar ele alınıp irdelense, sadece örnek sayısı atırlmış olur, zira belirsizlikler aynı çizgide devam etmektedir.

Farklı yüzyıllardan kalan anıtsal yapılarda, özgün içlik ve dışlıkları saptamak, sonraki onarımlarda eklenen veya yenilenenleri ayırt etmek konularındaki güçlükler, Cumhuriyet dönemi onarımlarına ve günümüze kadar uzanmaktadır. Bir Cami, Medrese veya Türbe'nin onarımı sırasında, mekan özellikleri, strüktürel bozulmalar ve malzeme bozulmaları gibi yapısal bütünlük açısından acil çözüm bekliyen konular yanında, pencerelerdeki içlik ve dışlıklara son anda ele alınması gereken bir ayrıntı olarak bakılıp, en kısa yoldan bir çözüm bulunduğu izlenimini veren uygulamalar çoktur. E.H. Ayverdi, Topkapı Sarayı'ndaki Fatih Köşkü'nde, herhalde 1930-1940'lar arasında yapılan onarımı anlatırken, "*Burada (Fatih Köşkü'nde) hiç numunesi kalmadığından, alçı pencereler Bursa'da Sultan Mustafa ve Sultan Cem Türbeleri'nden alınan kalıplara göre yeniden yapıldı*" demektir(29). Bu uygulama, sorunun kısa yoldan çözülmesine iyi bir örnek oluşturmaktadır. Fatih Köşkü ve Bursa'daki Türbeler, tarih açısından birbirlerine yakın olsalar da yapı türü, konum ve benzeri girdiler düşünüldüğü zaman çözümün ne kadar geçerli olduğu bir soru işaretidir.

Fatih Köşkü'ne onarımda konulan renkli camlar ile Mimar Sinan yapıtlarından Ankara'da Cenabi Ahmed Paşa Camii'nin mihrap duvarında yer alan ve belki de aynı tarihlerden bir onarımın ürünleri olan nakışlı camlar arasında biçimsel benzerlikler izlenebilmektedir. A.S. Ülgen, bu yapı ile ilgili olarak "*Cami harimindeki tezyinat restorasyon esnasında yapılmıştır, fakat fazla mubalagalıdır*" derken belki de duvarlardaki boyalı nakışlar yanısıra camları da kastemiştir(30). Cenabi Ahmed Paşa Türbesi'ndeki filgözü kayıtlı dışlıkların belki de aynı tarihlerdeki onarımda konulduğu, yine A.S. Ülgen tarafından yayınlanan onarım öncesi ve sonrası fotoğraflarından anlaşılabilmektedir(31).

Yukarıda belirttiğimiz gibi, onarımlarda yapısal bütünlüğü elde etmek, dış etkilere karşı ileriye dönük koruma önlemlerini pekiştirmek açısından dışlık ve içliklere yapılacak müdahaleler, onarımın vazgeçilmez bir parçası olarak programa alınmakla birlikte, uygulamada fazla üzerinde durulup, derinine değerlendirilmeden bir sonuca ulaşıldığı sezilmektedir. Benzer örnekleri çoğaltmak olasıdır. Yine Fatih döneminden, İstanbul'da Davut Paşa Camii'nin 1962-1974 yılları arasında, esas olarak yapıdaki çatlaklar ve kaymalara karşı önlem olarak, takviye etmek üzere yapılan onarım çalışmalarında, daha önce boş olan içliklere, belki yine başka bir yapıdan kalıp alınarak üretilen nakışlı camlar

(29) E. H. Ayverdi, **Fatih Devri Mimarisi**, İstanbul, 1953, s. 339, 473, Res. 338.

(30) A. S. Ülgen, 'Ankara'da Cenabi Ahmed Paşa Camii ve Türbesi', **Vakıflar Dergisi**, II, 1942, s. 221-222, Res. 7,8.

(31) A. S. Ülgen, **Anıtların Korunması ve Onarılması**, Ankara, 1943, Res. 89: Türbenin onarım öncesi durumu, Res. 90: Türbenin onarım sonrası durumu görülebilmektedir.

konmuş, mihrap duvarındaki eksik dışlıklar tamamlanmıştır(32). Bu nedenle, esas gerekçesi yapısal sorunlar olan bir onarımda dahi, belki de en son işler arasında pencereler de devreye girmektedir.

Yakın zamanlara ait bazı onarımlarda, Selçuklu ve Beylikler dönemleri yapılarındaki üst pencerelere, yalnız dışlık veya hem dışlık hem içlik yerleştirilerek yapılan tamamlamalar daha önce üzerinde durduğumuz, Diyarbakır, Silvan Ulu Camii'ndeki sorunları daha yumuşak bir tonda yinelemekte ve güncelleştirmektedir. Sivas Buruciye Medresesi, Mardin Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi, Birgi Ulu Camii, Efes, Selçuk İsa Bey Camii ve Balat İlyas Bey Camii sayıları kabarık olan bu uygulamalara farklı bölgelerden birer örnek olarak verilebilir. Buruciye Medresesi'nde, ana eyvanın avluya bakan yüzünde, kemerin iki yanında simetrik olarak yer alan üst pencereler 1966 yılında çekilen fotoğrafta boş iken, 1973 yılında çekilen fotoğrafta, içlerinde filgözü kayıtlı dışlıklar görülebilmektedir. (Res. 4, 5.) Aynı yapıda, Türbe'nin üst kısmında, üçgenli kuşakta yer alan üst pencereye içte alçı kayıtlı, dışta taş kayıtlı olmak üzere şebekeli bir içlik ve dışlık yerleştirilmiştir (Res. 6, 7). Daha önce burada bulunmayan bu taş kayıtlı dışlık, Selçuklu döneminde çok nadir olan şebekeli pencerelere atıf yapması açısından önemli bir sorun yaratmaktadır.

Selçuk'ta İsa Bey Camii'nde daha önce bütün pencereler boş iken, şimdi güney cephedeki pencerelerin hepsinde, dışta filgözü camlı dışlıklar, içte ise Onyedi-Onsekizinci yüzyıl özellikleri taşıyan kare ve dikdörtgen kayıtlı, geniş çerçeveli içlikler yer almaktadır (Res. 8, 9, 10). Halen Birgi Ulu Camii'nde filgözü kayıtlı dışlıklar, Balat İlyas Bey Camii'nde ise mermer kayıtlı, şebekeli dışlıklar yer almaktadır. Bu örneklerin her biri, tarihleme ve stil özellikleri konusunda bir dizi soruya ve bir dizi yanlış yoruma açıktır (Res. 11)

Görülüyor ki, eskiden veya şimdi, dışlık ve içliklerin onarımı, görsel, işlevsel veya benzeri nedenlerle gerekli görülen bir müdahaledir ve çoğu kez özgün durum bilinmediği veya ipucu bulunmadığı için, uygun bulunarak seçilen bir biçimde yapılmaktadır. Bu durumda hiç değilse, yapılan eklemeler veya yenilemeler ayrıntılı olarak belgelenirse, konu ile ilgilenenlerin yanlış yorum yapmaları önlebilir. Bazı erken onarım örneklerinde, pencereleri de kapsayan ve ayrıntılı sayılabilecek belgelemeler, sorunun bu sayede az da olsa berraklık kazanabildiğine kanıttır.

Yukarıda, Bursa Kadı Sicillerinde bulunan kayıtlar yardımıyla onarımlarının saptandığını belirttiğimiz Bursa Yeşil Cami'ye ait belgelerden ikisinde Türbe'ye ait de bilgi verilmekte ve 1645 tarihinde Türbe'deki 7 adet pencerenin, 1671 tarihinde ise bütün pencerelerin yenilendiği belirtilmekte idi (33). Yeşil Türbe'nin 1937-1941 tarihleri arasında onarımını gerçekleştiren ve yapılanları yayınlıyan M. R. Kural, yukarıdakilere ek olarak 1674, 1769, 1864-1867 ve son olarak da 1904 tamirlerini belgelemekte ve 1937-1941 arasında yapılanları da listelemektedir(34). Bu listelerde bulunan "*alçı pencerelerin bozuk ve karactersiz ahşap çerçevelerinin çıkarılıp, yerine alçı çerçeve takılması*" yönündeki kayıt şimdiki pencerelerin tarihini açıklamaktadır. İstanbul, Yeni Cami'de 1942-1943 tarihleri arasında yapılan ve belgelenen onarımda, Hünkâr Kasrı'nda bulunan altı tanesi özgün nakışlı cama yapılan müdahaleler, camlar tek tek ele alınarak açıklanmıştır(35). Bunun nakışlı camlar için rastladığımız en ayrıntılı belgeleme olduğu söylenebilir.

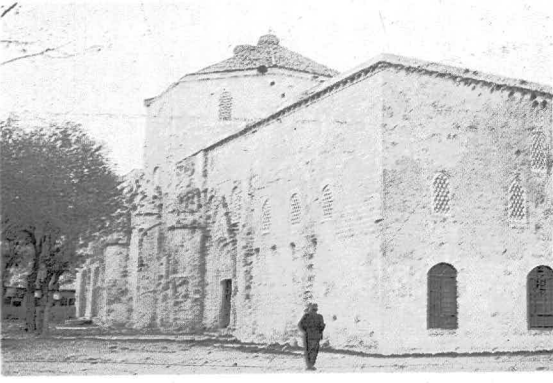
Bu bağlamda, daha yakın tarihlere ait örnekler, ikisi gerek yapılan müdahalenin belgelenmesi, gerekse müdahale biçimi açısından olumlu, üçüncüsü ise yalnız belgeleme açısından olumlu olmak

(32) F. Çuhadaroğlu, 'Davut Paşa Camii', *Röleve ve Restorasyon Dergisi*, 2, 1975, s. 199-218, Res. 15, 19, 20, 23, 25, 27, 29. Cami'nin onarım öncesi ve sonrası görülebilmektedir.

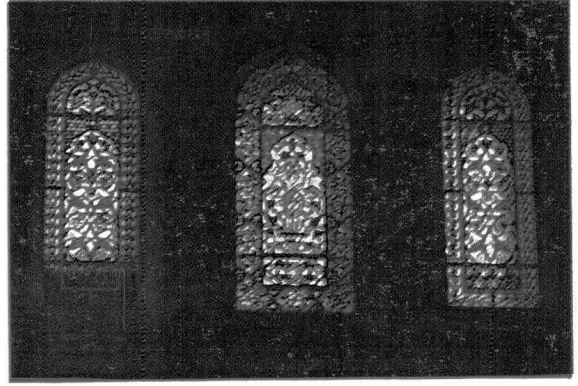
(33) Bakınız: Yukarıda Not. 6.

(34) M. R. Kural, 'Çelebi Mehmed'in Yeşil Türbesi', *Güzel Sanatlar Dergisi*, 5, 1944, s. 50-102, Res. 4, 12, 38, 44, 45, 102: eski pencereler. Res. 58, 67, 92, 95: onarım sonrası pencereler.

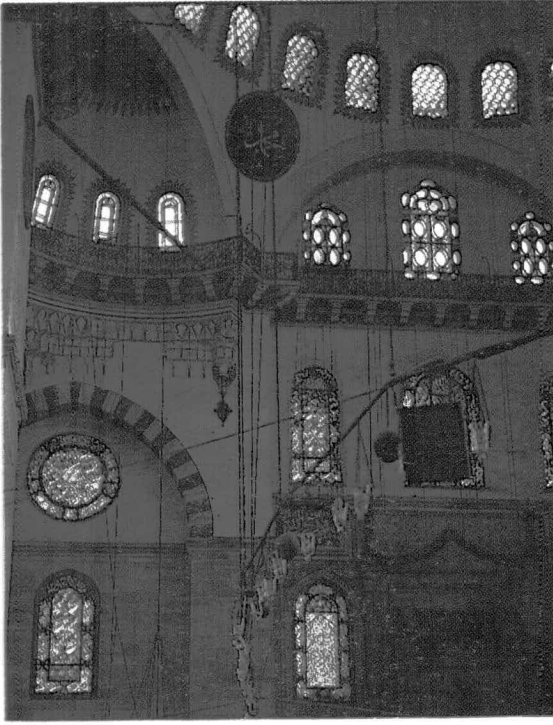
(35) Anonim, *Yeni Cami ve Hünkâr Kasrı*, Vakıflar Genel Md. Yayını, tarihsiz, s. 46.

Resim 1- Diyarbakır, Silvan Ulu Camii, güney cephe. (ODTÜ, Slide Arşivi).

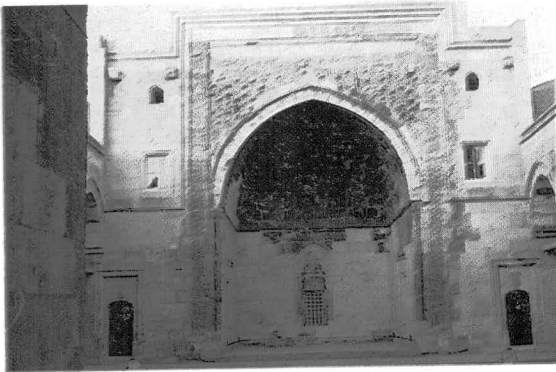
Resim 2- İstanbul, Sultan Ahmed Camii, kıble duvarında nakışlı camlar (1983).

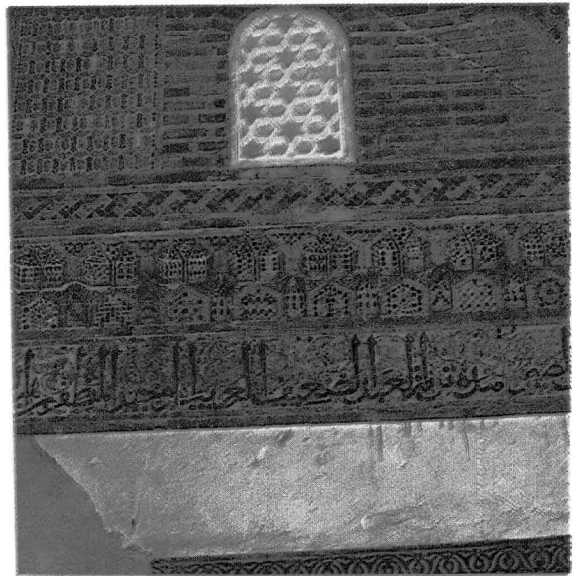
Resim 3- İstanbul, Süleymaniye Camii, kıble duvarında nakışlı camlar (1986).

Resim 5- Sivas, Buruciye Medresesi, ana eyvan cephesi (1973).

Resim 4- Sivas, Buruciye Medresesi, ana eyvan cephesi (1966).

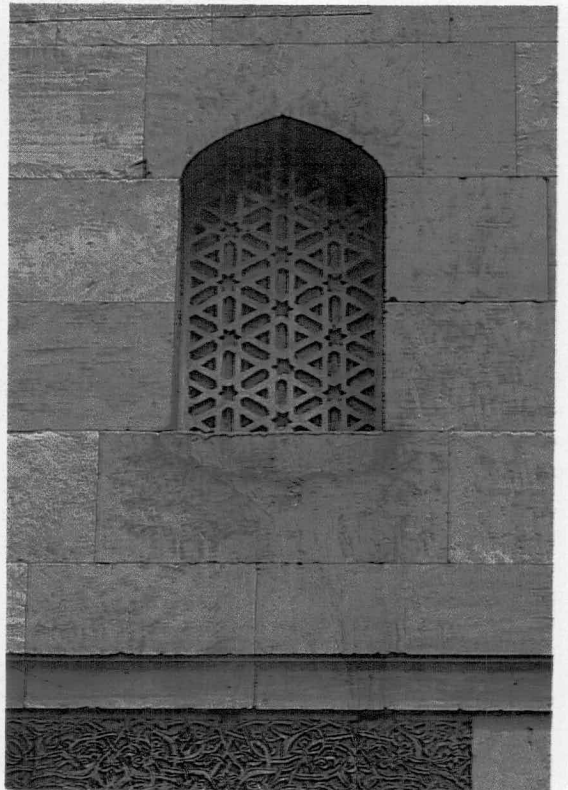
Resim 6- Sivas, Buruciye Medresesi, Türbe, üst pencere (1986).

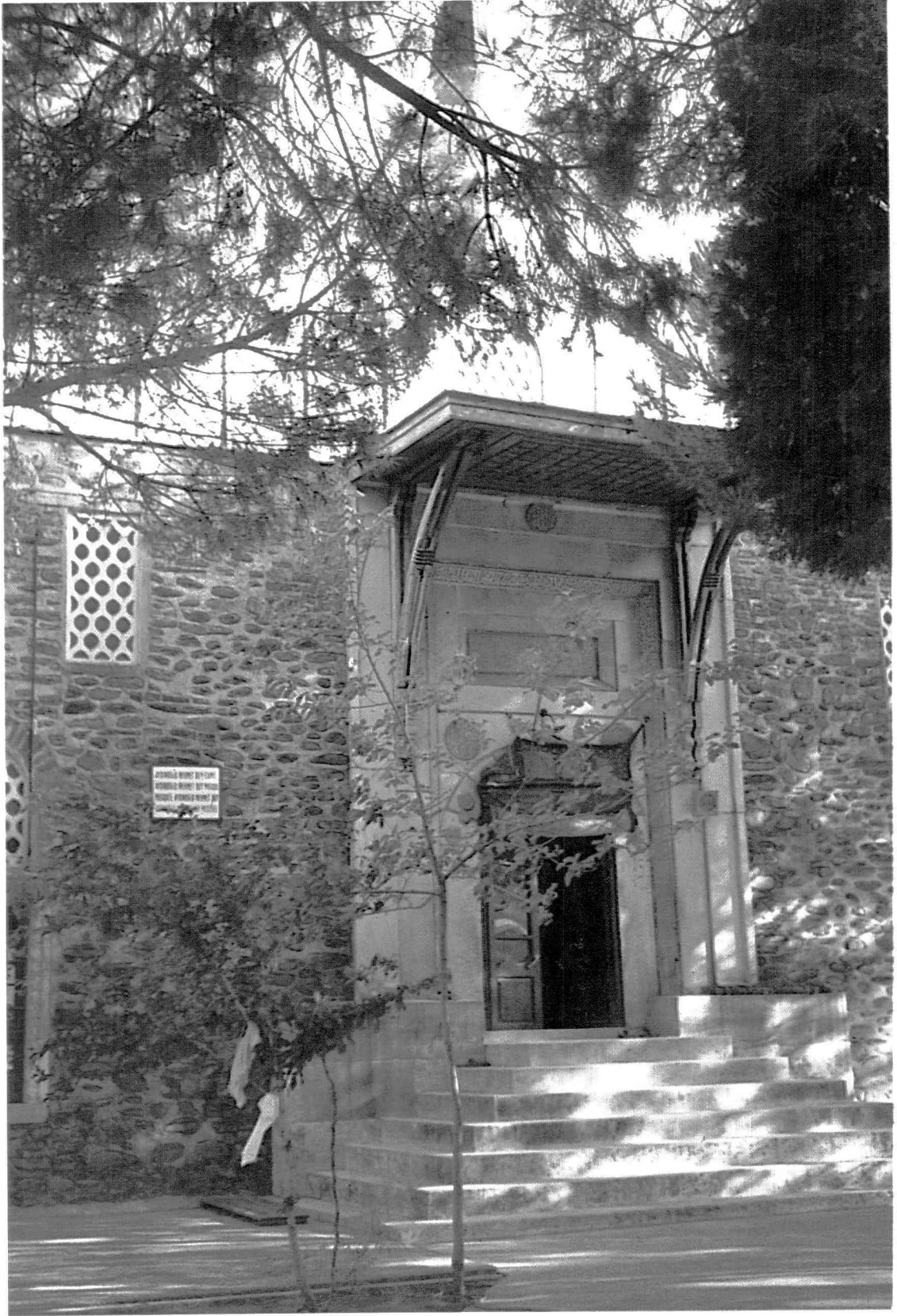
Resim 8- Efes, Selçuk İsa Bey Camii, güney cephe (1978).

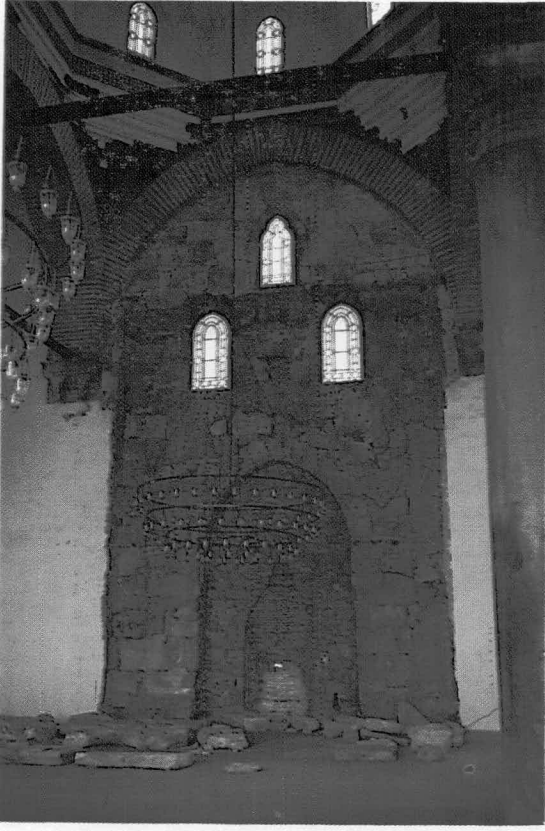
Resim 9- Efes, Selçuk İsa Bey Camii, kible duvarı (1970) (ODTÜ, Slide Arşivi).

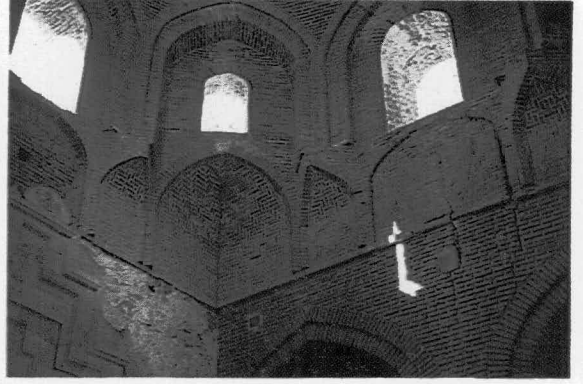
Resim 7- Sivas, Buruciye Medresesi, Ön cephe, üst pencere (1990).

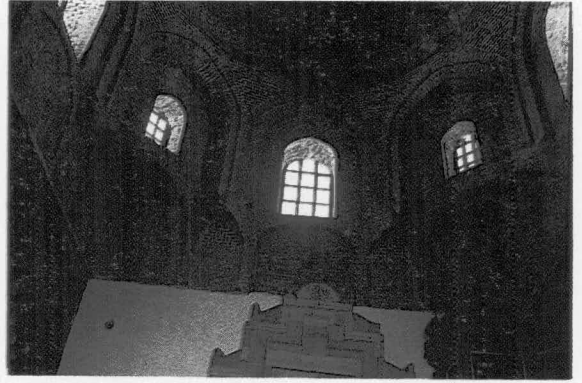
Resim 11- Birgi, Ulu Camii  n cephe (1969).

Resim 10- Efes, Selçuk İsa Bey Camii, kible duvarı (1983).

Resim 12- Eski Malatya, Ulu Camii, kubbe kasnağı (1973).

Resim 13- Eski Malatya, Ulu Camii, kubbe kasnağı (1988).

Resim 14- Tokat, Gök Medrese, portal (1971).

Resim 15- Tokat, Gök Medrese, portal (1984).

üzere sıralanabilecek Malatya Ulu Camii, İstanbul Şehzade Mehmed Camii ve Siirt Ulu Camii'nde yapılan onarımlardır. Malatya Ulu Camii'nde 1967-1981 arasında yapılan ve daha çok yapısal sorunların ele alındığı onarım çalışmalarından sonra, 1983 yılında kubbe kasnağındaki içleri boş pencereler ele alınmış ve "özgün örnek bulunmadığı için yatay, düşey kayıtlardan oluşan betonarme dışlık yapılması" ilkesi benimsenerek uygulanmıştır(36). Herhangi bir dönemi simgelemeyen bu dışlıklar, yalın biçimleri yanı sıra yapılan işlemin belirtilmesi ile yanıltıcı olmaktan uzak, olumlu örnekler arasına katılmaktadır. Benzer, yalınlıkta camlar, Konya İnce Minareli Medrese içliklerine daha erken bir tarihte uygulanmıştır (Res. 12, 13).

Şehzade Mehmed Camii'nde 1986 yılında başlatılan onarımlarda, "alçı pencereler tamir edilmiş, içlik ve dışlık arasında yılların birikimi olan pislik temizlenmiş, camlar silinmiş ve kırık olanlar yerine takılmış" denilerek yapılan işlem belgelenmektedir. Burada da, biçim özellikleri ile önceki bir onarıma işaret eden camlara bakım dışında herhangi bir yenileme veya müdahale yapılmadığı görülmektedir.

Üçüncü ve yalnız belgeleme açısından olumlu sayılabilecek Siirt Ulu Camii uygulamasıdır. 1957-1980 yılları arasındaki onarımda yapılan dışlık ve içlikler için "oldukça iddialı yapılan içlik ve dışlıkların orijinal parçaları mevcut olmadığı ve elimizde herhangi bir döküman bulunmadığı için bunların hangi esaslara göre yapıldığı tespit edilememiştir" açıklaması verilmekte, 1981-1982 yılları arasında ise "zamanla tahrip olan pencere içlik ve dışlıkları bir önceki mevcuda göre yenilenmiştir", denilerek birinci yanlışlığın ikinci onarımda da sürdürüldüğü belirtilmektedir(37).

Siirt Ulu Camii'nde yapılanın tersi bir yaklaşım, daha önce yapılan bir yanlışlığın düzeltilmesi, ya da şimdilik düzeltilmesi Tokat Gök Medrese'de izlenmektedir. Gök Medrese portalinde çok özel bir yeri olan ve başka örneği bulunmayan üst pencerelerde daha önce kayıtlı camlar varken, 1980'lerin başında yapılan onarımlar sırasında bunlar çıkarılarak yerleri boş bırakılmıştır. Umarız ki bu durum sürekli olur (Res. 14,15).

Sonuç

Yukarıda onarım nedenlerini ve onarım sorunlarını kısaca ele aldığımız içlik ve dışlıklar, yapının bütünü söz konusu olduğunda bir ayrıntı olarak değerlendirilebilir ve bu yaklaşımla ele alınabilir. Ancak özgün örneklerin azlığı, yenilemelerin yanıltıcı sonuçlar getirmesi konuya önem verilmesinin gereğini vurgulamaktadır. Eğer, başta yenileme olmak üzere her çeşit müdahale, yapısal bütünlük ve ileriye yönelik koruma önlemleri için gerekli ise, hiç değilse yerinde bulunanın ve yapılanın belgelenmesi araştırma yapanlar için yanıltıcı payını azaltacaktır.

(36) P. Topaloğlu-B. Uyar, 'Eski Malatya Ulu Camii', *Röleve ve Restorasyon Dergisi*, 5, 1983, s. 127, madde. 10: Mihrap önü kubbesi ve kasnak pencereleri orijinal dışlığına ait hiçbir veriye sahip değiliz. Ancak kasnakta 4 adet büyük, 4 adet küçük pencere bulunmaktadır. Pencerelerden bir tanesi kubbe bitişiğindeki (kuzeyindeki) tonoz çatısı içinde kalmıştır. 7 adet pencereye yatay ve düşey kayıtlardan oluşan, detay projeleri hazırlanacak olan betonarme dışlık yapılacaktır.

(37) B. Erçağ, 'Mimar Sinan'ın Çıraklık Eseri Olan Şehzade Mehmed Camii'nde Başlıyan Restorasyon Çalışmaları', *V. Vakıf Haftası*, Restorasyon ve Vakıfların Ekonomik ve Sosyal Etkileri Semineri, Ankara, 1987, s. 87-94, Res. s. 91.

(38) İ. Köprülü-U. Ünal, 'Siirt Ulu Camii ve minaresi', *Röleve ve Restorasyon Dergisi*, 5, 1983, s. 19-36, Res. 14, 15.

TARTIŞMA

BAŞKAN — Efendim, Sayın Prof. Dr. Ömür BAKIRER Hanımefendiye teşekkür ediyorum.

Bu konuda soru yöneltmek isteyen var mı?

Buyurun Sayın ÖNGE.

Prof. Dr. Yılmaz ÖNGE — Efendim, Profesör BAKIRER'e teşekkür etmek istiyorum. Bana bir imkân tanıdılar, bazı suçlarım var benim, onları itiraf etmek ve özür dilemek için bir imkân tanıdılar.

Yalnız, önce şunu söylemek isterim: Usulü Mimarî Osmanî'deki desenler de, maalesef, güvenilir desenler değildir. Yani, onu esas alıp, bugünkü uygulanmış örneklerle mukayese etmek bizi yanıltabilir, o kadarını söyleyeyim; ama ondan sonrası tabîî daha korkunç.

Efendim, benim Vakıflarda çalıştığım yıllarda, restore edilen bir yapının pencere boşlukları çıplak, cam-çerçeve kalmamış; "**Yılmaz Bey buraya bir şey yapalım da şöyle güzel görünsün**" derlerdi. Hemen ben oturur, bir şekil çizerdim. O şekli de, genellikle binanın içindeki tezyinattan seçmeye çalışırdım ki, yabancı düşmesin. Maksat, hani, binayı bir bakıma süslemek ve bu şekilde benim birçok pencere var. Fakat, sonra zamanla öğreniyorum ki, o pencerelerin bir kısmı, dönemlerinin penceresi gibi tescil edilmiş, hatta kitaplara geçmiş.

Şimdi, Sayın Profesör Arkadaşımız da, bu konuda benim ne kadar yanıldığımı açık bir şekilde ortaya koydu...

Prof. Dr. Ömür BAKIRER — Estağfurullah.

Prof. Dr. Yılmaz ÖNGE — Hayır, bu gerçek. Çünkü, Silvan Ulu Camii'nde olsun, Sivas Buruciye Medresesi'nde olsun, Konya Sırçalı Mescit'te olsun, bütün o pencereler benim marifetim.

Prof. Dr. Ömür BAKIRER — Sayın ÖNGE, bilseydim getirmezdin.

Prof. Dr. Yılmaz ÖNGE — Hayır, hayır, bunu, arkadaşların özellikle bilmelerinde fayda var. Ama, kabahat sadece benim mi, bilmiyorum. Biz restorasyonu yanlış yapı yapı öğrendik, maalesef, bir okuldan restoratör olarak çıkma şansım yoktu; ama eskiyi sevdiğim için, tarihimizi sevdiğim için öğrenmek istedim; fakat bu öğrenmenin, tabîî çok hatalı tarafları oldu. Bugün aynı şeyleri yapar mıyım, yapmaz mıyım; bilemiyorum, ama herhalde yapmam.

Şu vardı: Yapılacak pencereler, aslında, üzerlerine konacak tarihlerle yahut birtakım başka yöntemlerle belgelenebilirdi. Hiç olmazsa, sizin gibi, böyle değişik konularda araştırma yapan bilim adamlarını yanıltmazdı. Sadece onlar mı?.. Daha ne alemler yaptık, ne kapı kanatları yaptık... Bunları itiraf etmek lazım açıkçası. Ama, diyeceksiniz; bunları yapmanın binaya ne zararı oldu? Binaya zararı olmadı. Biz, bir bakıma ölçüyü öyle tuttuk. Yani, bunlar, bir çeşit ektir dekorasyon gibi, beğenmediğiniz zaman sökerseniz, orijinalini bulursanız yerine orijinalini takabilirsiniz. Yani, büyük ölçüde, binayı yıpratacak yahut restorasyonda binaya birtakım tadilat zorunluluğu getirecek şeyler değildir. O bakımdan, hani, içimiz biraz müsterih; ama olmaması gerekirdi, onu şimdi daha iyi anlıyoruz. Huzurunuzda, bu vesileyle de bir özür dileme imkânına sahip oldum.

Teşekkür ediyorum.

BAŞKAN — Buyurun Sayın ERİNCİN

Özkan ERİNCİN — Efendim, devrini bilmediğimiz bir pencerenin yerine yapılması için, sempati duyulan şu andaki devrin penceresini mi getirmek gerekiyor; yoksa, o devrin pencerelerine

benzer estetiği mi getirmek faydalıdır veya malzeme olarak bunu değiştirip, o devrin pencerelerinde malzeme değişikliği, örneğin alçı, ahşap yerine polyester getirip, bunu mu uygulamak faydalıdır?

Prof. Dr. Ömür BAKIRER — Şimdi ben, tabii, o konunun teknik adamı değilim; ama biçim açısından sorarsanız, kesinlikle biçimleri fazla bilmiyoruz. Yani, özgün pencere, 15 veya 16 ncı yüzyıldan, sayısı çok az; benim bildiğim, Yeni Camii Hünkâr Mahfilinde bir veya iki örnek var, Zal Mahmut Paşa Camii'nden geldiği söylenen bir dairesel var. Yani, özgün örnek, belki 5'i geçmiyor.

Ondan sonra ben minyatürleri epeyce araştırdım. Yani, minyatürler pek güvenilir kaynak değil, ama pencere konusunda minyatürler çok dakik, çok da önem veriyorlar bu ayrıntıya. Birçok minyatürde, mesela servi ağaçlı pencerelerin tekrarlandığını görüyoruz veyahut da Süname Camcılar Alayı'nın geçtiği sahnede gördüğümüz o ayrıntılı nakışlı pencerelerin tekrarlandığını görürüz. Yani, onları araştırdığımızda üç veya dört çeşit pencere olduğunu söylemek mümkün 15-16 ncı yüzyıl klasik mimarisinde. Sonra Levnî'nin 1710 tarihli Sünamesinde pencere biçimleri birdenbire değişiyor. Şimdi, bunun tabii, ben başka bir bildiride şeyini açıklamıştım ki, büyük cam yapma teknolojisi Avrupa'da geliştiriliyor, bize de geliyor; hemen bunun peşinden gidiyorlar, daha büyük boyutlu camlara geçiyorlar. Böyle kronolojik olarak belirli şeyler saptanabiliyor. Onun için, seçilen örnekte çok dikkat etmek lazım. Yapının dönemine ait olan pencereyi seçmek dersek, onu, dediğim gibi, özgün örnek olmadığı için, gene onarımı örneklerinden seçiliyor olacak; yani pencere konusu, epeyce iyi tartışılması gereken bir olay. Klasik malzemeye gelince, onu da, teknik konuda bilgim olmadığı için hiç bilmiyorum. Yani, biçimsel açıdan, herhalde çok iyi bir karar vermek gerekiyor; yapının dönemine ait pencere örneği mi kalacak, yoksa, bizim dönemimizi simgeleyen, daha sade, daha basit örnekler mi?... Yani, Malatya örneği, bence iyi çözülmüş bir örnektir. Çünkü orada biz, pencere var mıydı, yok muydu; yani cam var mıydı, yoksa kepenk mi vardı, onu bile kesin bilmiyoruz. Ama, bugün yapıyı korumak için mademki bir şey lazım, çok daha basit bir çözüme gidilmiş. Yani, belki de böyle sade çözümlerle gitmek, biçim aramaktan daha iyi, bilemiyorum,

BAŞKAN— Teşekkür ediyoruz Sayın BAKIRER